

Az emlékezetkutatás a társadalom- és humántudományok viszonylag fiatal áramlatának tekinthető, amelynek kialakulása és növekvő népszerűsége¹ elválaszthatatlan attól a történeti folyamattól, amely során a múlt politikai jelentősége, a múlttal fenntartott társadalmi viszony és a múlt átadásának technológiája gyökeres változásokon esett keresztül a második világháborút követő évtizedekben. A múlt akkor válik társadalmi problémává, amikor a felette (is) ellenőrzést gyakorló nemzetállami intézményrendszer monopóliuma megszűnik a nyugati és nem-nyugati népesség felett, elsősorban a modernizációs és dekolonizációs folyamat következményeként. Nem csupán technológiai fejlődésről van szó, amely a korábbiakhoz képest megsokszorozott módon képes a múlt nyomait rögzíteni, hanem olyan uralmi átrendeződésről, amely során a múlt és annak átadása egyre intenzívebb társadalmi küzdelmek tárgyává válik. Az emlékezet fogalma, melyet a társadalomkutatás kezdetben előszeretettel határozott meg a történelemével szemben, a múlt ezen minőségét volt hivatva kifejezni: míg az emlékezet változó, plurális, szubjektív és politikai, addig a történelem állandó, szinguláris, objektív-tudományos és kritikai. Mintha a múlt történet-tudományi átadása, amely az emlékezéshez hasonlóan konstrukciót feltételez, nélkülözne volna a politikai jelentőséget. Ma már elterjedt a történelempolitika vagy a köztörténelem fogalma is,² ami arra utal, hogy nem csak az emlékezet, hanem a történelem is politikai küzdelmek tétjévé vált. Összetett történeti folyamatról van szó, amely együtt jár a múlthoz fűző kulcsfogalmaink megváltozásával, melyek közül talán a politikáé a legfontosabb. Korábban a fogalom – a weberi hagyománynak megfelelően – az államhatalom megszerzéséért, illetve megtartásáért folytatott társadalmi küzdelmeket jelentette, amelynek kitüntetett szereplői a pártszervezetek és az állami intézményrendszer. Az identitás-, emlékezet- vagy történelempolitika újabban bevezetett fogalmai mind azt a változást igyekeznek jól-rosszul megragadni, hogy a hatalmi küzdelmek arénája nem korlátozódik az államra, amely kihívókkal szembesül, azaz új politikai szereplők, egyének, csoportok, szervezetek kapnak teret a porondon. A szóban forgó történeti változás tehát felfogható a tér hatalmi átalakulásaként.

Az emlékezetkutatást tekintve ez az átalakulás úgy határozható meg, hogy a múlt átadásának monopóliumáért folytatott küzdelmek részben nemzetek felettivé válnak, vagy pontosabban államok felettivé. Egy olyan új szociológiai realitás van kialakulóban, amelyet a társadalom- és humántudományos diszciplínák, melyek maguk is a nemzetállami konténerben intézményesültek

1 A kutatástérület emblematikus nemzetközi folyóiratai közül a *History & Memory* 1989-ben, a *Memory Studies* pedig 2008-ban indult.

2 Vö. Gyáni Gábor, „Nemzet, kollektív emlékezet és public history,” *Történelmi Szemle* LIV (2012) 3:357-375.

az elmúlt egy-két évszázad során,³ csak nehézkesen képesek analitikailag befogni. Persze ehhez a szóban forgó tér rendkívüli komplexitása, empirikus sokfélesége is nagyban hozzájárul. További probléma, hogy az államokat közrefogó emlékezetpolitikai tér diszciplináris perspektívából (beleértve a sokat magasztalt multidiszciplinaritást is)⁴ csak töredékesen megközelíthető, és ezáltal az így megalapozott beavatkozások is korlátozottak maradnak. A kizárólag történettudományi, szociológiai, politikatudományi vagy jogtudományi megközelítések e társadalmi valóságnak mindig csak valamely egyetlen jellemző dimenzióját ragadják meg. Latour nyomán⁵ azt lehetne mondani, hogy a diszciplinák gyakorlatai hibriddé alakítják a szóban forgó jelenséget.

A nemzeti emlékezet kérdésének tudományos népszerűsége a nyolcvanas évektől Nyugaton, majd pedig Kelet-Európában maga is e történeti változásra adott reakcióként értelmezhető. Ennek kutatása feltételezi, hogy a múlt nemzeti változata nem csak hogy lehetséges, de kitüntetett szereppel bír, és tudományos eszközökkel igazolható, illetve újra elsajátítható. Nem véletlen, hogy az éppen ezt a célt kitűző francia vállalkozás, a *Les lieux de mémoire*⁶ olyan népszerűségnek örvend a múltat 1989 után újranevezetősítő kelet-európai országokban. Persze a „nemzetek feletti” perspektíva népszerűvé válásához az európai politikai intézményesülés is hozzájárult a kontinensen, azonban az elsősorban az „európai identitással” foglalkozó nemzetközi kutatások mintha kevésbé járultak volna hozzá az új emlékezetpolitikai tér vizsgálatát lehetővé tevő tudományos eszköztár kialakításához.

Úgy tűnik, hogy az eddig csak homályosan történeti átalakulásként emlegetett folyamatban két szál fonódik össze. Az egyik a modernizáció, értve ez alatt mindazt a szerteágazó problematikát, amelyet a késő-, poszt- vagy hipermodernitás⁷ címszavak alatt tárgyaltak az utóbbi évtizedekben. Esetünkben leginkább az idő és a tér tapasztalatának, illetve társadalmi szerveződésének átalakulásáról van szó. A mai kort a jelenközpontúság és a múlt teljes körű megőrzésének kényszere jellemzi. A megőrzés foucault-i értelemben vett technológiái⁸ rendkívüli mértékben szétszóródtak,

3 Ld. Némedi Dénes, „Bevezetés. A szociológia problémája – ma,” in Modern szociológiai paradigmák, szerk. Némedi Dénes (Budapest: Napvilág, 2008). 15–69.

4 Vö. Wallerstein unidiszciplináris-fogalmával: Immanuel Wallerstein, *Bevezetés a világrendszer-elméletbe* (Budapest: L'Harmattan, 2010).

5 Bruno Latour, *Sohasem voltunk modernek* (Budapest: Osiris, 1999).

6 Az 1984 és 1992 közötti, Pierre Nora vezette és kizárólag Franciaországgal és a francia nemzeti identitással foglalkozó emlékezet- és történettudományi vállalkozásban több mint 130 történész vett részt. Magyarul ld. Pierre Nora, *Emlékezet és történelem között* (Budapest: Napvilág, 2010).

7 Lásd elsősorban Marc Augé, *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába* (Budapest: Műcsarnok Nonprofit Kft, 2012), Zygmunt Baumann, *Globalizáció. A társadalmi következmények* (Kaposvár: Szukits, 2002), Zygmunt Baumann, *Liquid Modernity* (Cambridge: Polity, 2000), Ulrich Beck, *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba* (Budapest: Századvég, 2003), Ulrich Beck, Anthony Giddens, Scott Lash, *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* (Stanford: Stanford University Press, 1994), David Harvey, *The Condition of Postmodernity. An Inquiry into the Origins of Cultural Change* (Cambridge, Oxford: Blackwell, 1990).

8 Ld. pl. Michel Foucault, *Felügyelet és büntetés. A börtön története* (Budapest: Gondolat, 1990).

„demokratizálódtak”, ami tulajdonképpen a feltételét képezi az intézményesülés bármely fokán véghezvitt múltpolitikai fellépéseknek. Ami a teret illeti, a társadalmi kapcsolatok és jelentések, általában véve a „társadalom” és a „kultúra” elszakadása a területtől azzal a következménnyel jár, hogy megnövekszik a jelentősége a hely kialakításának és fenntartásának, pontosabban azon gyakorlatoknak, amelyek a lokális és a globális közötti folyamatos közvetítést végzik. Vagyis nem az a kérdés, hogy ugyanarra emlékezünk-e a világ minden pontján, hanem az, hogy a múlt reprezentációjának eljárásai és módjai, melyek globálisan rendkívüli hasonlóságokat mutatnak, milyen változásokon esnek át, amikor használatba kerülnek.

A másik szál a múlt politikai szerepének átalakulásában a holokausz emlékezetének a jelentősen növekedése. Rendkívül gyors és látványos átalakulási folyamatról van szó, amely a hetvenes évek körül vette kezdetét, és egyszerűen fogalmazva abban ragadható meg, hogy a világ olyan részein is „emlékeznek” a holokauszra, ahol nem történt meg, és olyanok is, akik személyesen vagy családtörténetileg nem érintettek általa. A washingtoni Holokausz Emlékmúzeumot vagy a jeruzsálemi Jad Vasemet évente milliónál többen látogatják, a témával foglalkozó mozgóképi alkotások immár önálló zsánert képeznek a populáris filmiparban. A holokausz-emlékezet politikai jelentőségének megnövekedését jól mutatja, hogy az elmúlt években az Európai Unió oktatás- és identitáspolitikájának egyik központi elemévé vált. A holokausz-kutatás szintén rendkívüli expanzió esik át, a tudományterületnek önálló folyóiratai vannak,⁹ holokausz-központok találhatók Afrikában és Ázsiában is, 2013-ban például megrendezték az első nemzetközi holokausz-konferenciát Kínában.

Hogyan ragadható meg ez a rendkívül összetett átalakulási folyamat, melyben az említett két trend ráadásul még kölcsönhatásba is kerül? Jelen kötet arra vállalkozik, hogy e kérdés részleges megválaszolásához nyújtson szempontokat, fogalmi eszközöket a magyar olvasó számára. Azért részleges e válasz kísérllet, mert elsősorban a holokausz emlékezetének szerepével foglalkozik a múlt politikai jelentőségének átalakulásában – jóllehet figyelembe veszi a modernizációs folyamat kontextusát, annak elemzésére nem vállalkozik. Minden bizonnyal nem elhanyagolható tényező, hogy a holokausz történeti eseménye maga is átívelt nemzeti-állami határokon, nem tekinthető nemzeti eseménynek. Azonban a holokauszra történő emlékezés formái, gyakorlatai, normái maguk is gyökeres átalakuláson estek keresztül. A kötet központi kérdése, hogy ez az átalakulás milyen szerepet játszik a transznacionális (emlékezet)politikai tér kialakulásában és működésében. A „transznacionális” fogalma annyiban problematikus, hogy a nemzeti határokat helyezi a hangsúlyt, illetve azt a benyomást kelti, mintha a nemzet lenne az alanya azok fenntartásának. A pontos fogalmi megjelölés tehát az lenne, hogy jelen kötet a nemzeteken és államokon átívelő, akár azokat figyelmen kívül hagyó politikai tér problémáját veti fel, amelyre a holokausz

9 *A Holocaust and Genocide Studies* 1986 óta, a *Holocaust Studies. A Journal of Culture and History* 1997 óta jelenik meg.

emlékezettörténetén keresztül igyekszik magyarázatot adni. Egy térbeli átalakulásra történeti (szociológiai) magyarázatot keresünk.

A transznacionális emlékezet fogalma tehát egyszerűen arra utal, hogy a múlt értelmezése, megőrzése és átadása feletti társadalmi küzdelmek tere túllép a nemzeti és állami határokon. Mindez azért is lényegbevágó, mert a helyi gyakorlatokat is ebben a térben végzik, azaz meghatározó szerepe nem merül ki abban, hogy a világ egyre több részén egyre többen foglalkoznak valamilyen értelemben a holokauszttal. Sokkal többről van szó. Nevezetesen arról, hogy a helyi-nemzeti politikai gyakorlatok nem értelmezhetők anélkül, hogy e transznacionális teret figyelembe ne vennénk. A kérdés nem csak az, hogy hogyan tesz szert transznacionális jelentőségre a holokauszt. Hogyan szolgálhat mintául muzeális reprezentációja egyéb történeti korszakok megjelenítésekor? Milyen szereppel bír az európai államszocialista múlt reprezentációjának intézményesülésében? Hogyan határozza meg a nemzetközi és a nemzeti jogalkotást és joggyakorlatot? Milyen normatív kényszerekkel befolyásolja a transznacionális társadalmi tér szereplőit?

Ilyen és hasonló kérdések megválaszolásához nyújtanak anyagot a kötetbe szerkesztett írások. A válogatás kettős célkitűzésnek kíván megfelelni. Egyrészt a tudományos kutatás és a felsőoktatás területén meg kívánja ismertetni az emlékezetkutatás egyik jelentős áramlatát azáltal, hogy elérhetővé teszi emblemikus szereplőinek immár klasszikussá vált munkáit. Másrészt pedig elősegíteni a múlt társadalmi, politikai, kulturális jelentőségének kérdésfelvetését, illetve a válaszkeresést a transznacionalitás problematikájának figyelembe vételével. A bemutatni kívánt kutatásterület és kulturális áramlat jellemzőinek megfelelően jelen kötet a lehetőségek szerint nem-diszciplináris és nemzetközi. A szerzők között szerepel történész, szociológus, irodalomtörténész, irodalomkritikus, kultúrakutató elsősorban francia, német, angol és amerikai területről. A kötetben közlött tanulmányok egy viszonylag jól azonosítható nyugati diskurzus részét képezik, még ha e diskurzus egyes hangjai univerzálisnak tekintik is a holokauszt emlékezetének jelentőségét.

A hetvenes évektől napjainkig

A kötet első részében közölt tanulmányok arra keresik a választ, hogy miképpen ragadható meg az emlékezet nemzeti és állami határokon átívelő jellege. A dolgok jelen állása szerint nincs átfogó elméleti magyarázat erre az átalakulásra. Az itt olvasható három tanulmány is különböző perspektívából kísérel meg magyarázatot adni. Ami közös e vállalkozásokban, hogy az emlékezet térbeli-történeti átalakulásával foglalkoznak, azaz látják és láttatják a problémát – amit nem kizárólag a holokauszttal hoznak összefüggésbe. Henry Rousso azt a kérdést teszi fel, hogy milyen térbeli következményekkel jár az időtapasztalatban és az idő társadalmi szerveződésében a közelmúlt során végbement változás, amelyet a „történetiség rendjének”¹⁰ átalakulásaként ragad

10 François Hartog, *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat* (Budapest: L'Harmattan, 2006).

meg. Rousso elméleti válasza, hogy a transznacionális emlékezetpolitikai teret nyilvánosságként határozza meg, amelyet azon közös modalitások meghatározásával igyekeznek jellemezni, amelyek történeti értelemben újak, és ehhez a társadalmi térhez köthetők. Az egyik újdonság a transznacionális nyilvános tér politikai jellegével kapcsolatos. E nyilvánosság aligha értelmezhető az állam és társadalom között intézményesült nyilvánosság habermasi koncepciójával.¹¹ Szélsőséges hatalmi egyenlőtlenség és átláthatatlanság jellemzi. Résztevői rendkívül változatosságúak, és eltérő intézményes erőforrásokkal rendelkeznek. Az állam csak egyik, bár meghatározó szereplője e térnek, amelyben olyan egyének, csoportok, szervezetek is fellépnek, amelyek nem csak a nemzeti történetírást vonják kritika alá, de gyakran magát a tudományos történetírást is megkérdőjelezzik. Egy másik jellemző az áldozati (ön)reprezentáció, amely – jegyzi meg kritikusan Rousso – gonoszteretek egymásutánjára szűkíti a történelmet, és elkövetőre, áldozatra a történelmi szereplőket. Végül a neves francia történész azzal az új cselekvésformával jellemzi a nemzeteken átívelő nyilvánosságot, amely múltban elkövetett bűnök tudatosítását, az áldozatok elismertetését és a jóvátételt célozza. E fellépések a világ „közvéleményét” célozzák, és a múltat az igazságszolgáltatás terepévé teszik.

Persze a nyilvánosság kérdése elválaszthatatlan a globális média problémájától. Ha elfogadjuk, hogy a média nem transzparens, az „üzenetet” egyszerűen csak továbbító eszköz, hanem önálló, sajátos szabályszerűségekkel rendelkező tér, óhatatlanul felmerül a múlt reprezentációjában játszott szerepének kérdése. Andreas Huyssen számára a média problémája a múlt mai, kitüntetett jelentőségéhez fűződő kapcsolata miatt érdekes. A szerző Roussohoz hasonlóan az 1970-es évekre datálja a tér és az idő társadalmi szerveződésében végbement strukturális átalakulást, és amit úgy fogalmaz meg, hogy az elsődleges társadalmi igyekezet többé nem a jövő, hanem a múlt biztosítását szolgálja. Ez a megfogalmazás, bár talán annak tűnik, nem ellentmondásos: Huyssen meggyőzően bizonyítja, mennyiben illuzórikus a múlt bizonyossága. Az örök megőrzés ígérete, amelyet az a vágy hajt, hogy állandó fogódzókra leljünk a változó tér- és időkoordináták közepette, hamisnak bizonyul, mivel a megőrzés technológiája maga is ki van téve a modernizációnak, illetve az emlékezet nyilvánvalóan alkalmatlan az „örök megőrzésre”, hiszen a változó jelenhez kell alkalmazkodnia. A muzealizáció, mint a tökéletes, hiánytalan emlékezés kudarcos kompenzációs stratégiának bizonyul, amit jól mutat, hogy napjainkban egyszerre figyelhető meg az emlékezet túlburjánzása és a felejtéstől való pánikszerű félelem. A mediatisztált emlékezet-turbulencia mögött Huyssen szerint tehát az időtapasztalat strukturális változása áll. Nem kevésbé tanulságos, amit a média szerepéről ír. A globális média, hangsúlyozza, elválaszthatatlan a kapitalizmustól és a kultúripartól,¹² amely

11 Jürgen Habermas, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* (Budapest: Gondolat, 1971).

12 A kultúriparról ld. Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, *A felvilágosodás dialektikája* (Budapest: Gondolat – Atlantisz, 1990).

árúként és látványosságként közvetíti az emlékezetet. Az emlékezet kommodifikációjának kérdése élesen merült fel a holokauszt popkulturális termékei körüli vitákban. Banalizálja-e, sőt, relativizálja-e a holokausztot a *Schindler listája*? Huyssen nem elégszik meg az adorno-i kritikával, amely szerint az áruforma és a fogyasztás felejtés lenne, hiszen a traumát éppúgy piacositják, mint a szórakozást. Ehelyett a reprezentáció stratégiai problémájaként tekint az emlékezet-árura, és felhívja a figyelmet, hogy fogyasztását adott kontextusában, esetenként kell megítélni.

Már szó esett róla, hogy társadalmi beágyazottsága révén az emlékezetkutatás sem képes mindig ellenállni a múlt általi kompenzáció kísértésének. Pierre Nora munkássága kikerülhetetlen ebben a tekintetben, és elsősorban nem az „emlékezhely” fogalmának és kutatási programjának példátlan sikere miatt, hanem amiatt, ahogyan a francia történész fokozatosan eltávolodik saját korábbi stratégiájától. Már a *Les lieux de mémoire* záró tanulmánya¹³ kritikus hangokat ütött meg az emlékezet megmentésének programjával kapcsolatban, az itt közölt írásban, amely egy 2011-es előadáson alapul, Nora lényegében elhagyja az emlékezet fogalmát, és a politikáéval helyettesíti. Bár írása ennek megfelelően elsősorban a történetírás és a politika kapcsolatával foglalkozik, mégis túllépi a szakma határait, lévén éppen e határok leomlását elemzi. Nora hangsúlyozza, hogy a történetírás mindig politikai tevékenység volt, a három évtizede végbement szerkezeti változás tehát nem értelmezhető az objektív történettudomány „átpolitizáltsáagaként”. Történelem és politika új viszonyáról van szó. Nora abban ragadja meg a változást, hogy az érdeklődés előterébe a közelmúlt történelme került, a történezt többé nem választja el a múlt távolsága a jelen küzdelmeitől. Szerepe gyökeresen megváltozik, az általa előállított tudás pedig ideológiaként lepleződik le. A múlt közvetítésében olyan konkurensekkel kénytelen számolni, akik nem tudományos módszerekre, hanem a megélés hitelességére hivatkozva lépnek fel saját múltjuk történezszeiként. Vajon hogyan kell viszonyulnia a történésznek a történelem letéteményeseként fellépő szemtanúhoz és áldozathoz? A történésznek a kutatási tárgyával való kapcsolata is gyökeresen megváltozik. A szemtanúság és a történeti igazság összekapcsolódása minden bizonnyal közrejátszik abban, hogy a szakma művelői késztetés éreznek arra, hogy tudományos munkáikban tisztázzák személyes viszonyukat a témához. Ezzel a szakmai elkötelezettség is változáson esik keresztül. A történész előtt álló kihívás, hogy képes-e az önnön (történeti) helyzetére irányuló reflexiót munkája részévé tenni. Nora felhívja a figyelmet, hogy a nemzeti történelem státusa is megváltozik, hiszen a pozitivistá történetírásban egyedülálló, ám időleges módon kapcsolódott össze történetírás és politika, tudomány és nemzet. A nemzeti történetírás problémáját tovább bonyolítja a Franciaországban különösen jelentős dekolonizációs vita. Nora úgy látja, hogy a 2000-es évek elején kitört,

13 Pierre Nora, „L'ère de la commémoration,” in *Les lieux de mémoire*. Tome III. *Les France* ed. Pierre Nora (Paris: Gallimard, 1992), 975–1012.

gyarmati múlttal kapcsolatos emlékezeti robbanás abba a sorba illeszkedik, amelynek első rengései a holokauszttal voltak kapcsolatosak. A dekolonizáció kihívása világméretű, hiszen többek között végzetes csapást mér a Nyugat=Európa=Történelem egyenletre, sőt, magának a Történelemnek a fogalmát is problematikussá teszi. Nora végül arra a következtetésre jut, hogy a múlt közüggé válásával az alapvető kérdés a történelem helye a politikai közösségben. Tágabb értelemben a múlt helyéről van szó, tehetjük hozzá, hiszen a múlt soha nem adott, hanem közvetített, azaz mindig történet-írás.

Az egyetemestől a kísértetiesig

A kötet második része olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek a transznacionális emlékezeti tér átalakulását kifejezetten a holokauszt emlékezetének történetével hozzák összefüggésbe. Nem arra keresik tehát a választ, hogy hogyan történt a holokausztnak nevezett történeti esemény, hanem azt a folyamatot veszik szemügyre, ahogy a nyugati társadalmak a háború óta ehhez az eseményhez változó módon viszonyultak. E viszony története önmagában is tanulságos, hiszen felhívja a figyelmet az adott jelenben fennálló normatív emlékezeti rend történetileg kialakult, és ezért viszonylagos jellegére. Az elsősorban Jeffrey Alexander és a Daniel Levy – Natan Sznajder szerzőpáros nevéhez köthető irányzat azonban ennél jóval többet állít, amikor a holokauszt-emlékezet átalakulását egyetemessé válásként határozza meg, ami lehetővé teszi egy új, globális moralitás és politikai gyakorlat kialakulását.

Jeffrey Alexander jelentős visszhangot keltett tanulmányában¹⁴ narratív szerkezetváltózásként ragadja meg azt az átalakulást, amelyen a holokauszt emlékezete az 1960-as – 1970-es években keresztülment. A kulturális szociológia egyik legmeghatározóbb teoretikusa-kutatója az Egyesült Államok példáján mutatja be, ahogy a háború utáni időszakban a már korábban kialakult „progresszív narratívát” a ma is uralkodó „tragikus narratíva” váltja fel. Előbbi elválaszthatatlan a háborús kontextustól, és egyetemes jellege abban nyilvánul meg, hogy a nácizmust azonosítja a legfőbb gonoszként. A zsidók szenvedése a nácizmus elleni harcban, az anti-antiszemitizmus keretében helyeződik el, és jelentősége a háború okozta szenvedések között nem kitüntetett. A „progresszív narratíva” a jövőbe tekint, és az új világ felépítésére helyezi a hangsúlyt. Így a háború atrocitásainak zsidó áldozatai, és a róluk való megemlékezés a társadalmi integráció jelentőségeként, illetve példázataként fogalmazódnak meg. Lényeges, hogy Alexander nem tekinti hiteltelennek az antiszemitizmus elleni küzdelem e formáját, még kevésbé a zsidó identitás „elhallgatásának”. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy az amerikai történelem során először kapcsolódtak össze a zsidóság jelentései a nemzet és a demokrácia eszméjével a nácizmuson aratott győzelem kontextusában. Kulturális értelemben a háború a jó és a gonosz küzdelme volt,

14 Ld. pl. Jeffrey C. Alexander et. al., *Remembering the Holocaust. A Debate* (Oxford: Oxford University Press, 2009).

amelyben a zsidók másokkal együtt rendkívüli áldozatokat hoztak az amerikai nemzetért. Az új világrend felépítése ezen áldozatok megváltását célozza. Ami azonban trauma volt a zsidó áldozatok számára, nem volt az a nemzet számára. A „tragikus narratívába” történő átmenetet Alexander „kulturális trauma folyamatként” értelmezi.¹⁵ Eszerint a trauma nem következik az eseményből, és nem is automatikus következménye a csoport fájdalomának. A trauma kulturális konstrukció, amely során társadalmi szereplők a fájdalmat arra vonatkozó alapvető fenyegetésként reprezentálják, hogy kik ők. A kulturális osztályozás rendjének válságaként, és nem csoporttulajdonságként vagy kollektív érzületként merül fel. A holokauszt esetében tehát az a kérdés, hogy hogyan válik jelentőssé az eredeti „hordozó csoporton” túl a teljes „közönség” számára. A „tragikus narratívában”, amelynek télosza immár nem a haladás, hanem a szenvedés, a zsidókat ért tömeggyilkosság egyetemes jelentőségre tesz szert: az abszolút gonosz durkheimi értelemben vett szent emblémájává válik, amelyhez képest bármely emberi cselekvés lemérhető a morális ítélet meghozatalakor. A „Soha többé Auschwitz!” imperatívusza arra szólít fel, hogy a társadalmi megkülönböztetésen alapuló emberi szenvedés bármely formáját, amely bármikor, bárhol, bárkivel megeshet, még azelőtt meg kell akadályozni, hogy a történelem megismételné önmagát. A holokauszt eszméje, amely a precedens nélküli, megmagyarázhatatlan és végső emberi szenvedést jeleníti meg, tulajdonképpen a „tragikus narratíva” következménye. Kettős átalakulásról van szó: egyrészt a zsidó népiítés kitüntetetté válik más háborús kegyetlenségekhez képest, azaz elválik a közvetlen háborús kontextustól, másrészt pedig általános emberi jelentőségre tesz szert, amely azok számára is „szent”, akik történetileg nem érintettek általa. A holokauszt immár nem történeti esemény, hanem egyetemes, téren és időn kívüli archetípus, „traumadráma”, amely lehetővé teszi bárki számára az áldozatokkal való azonosulást, és ezáltal a morális felelősség szimbolikus kiterjesztését.

Az egyetemesség-tézis persze problematikus. Alexander hangsúlyozza, hogy a holokauszt szimbolikus világértéket jelentősége ellenére az egyetemesség válás folyamata a nyugati világban ment végbe. Hozzátehetjük, hogy a „traumadráma” szereplőivel való azonosulás lehetősége nem feltétlenül jelent azonosulást a tényleges társadalmi kategóriákkal. Ha ez így van, felmerül a kérdés, hogyan érvényesül a „holokauszt utáni moralitás” a nem nyugati világban. Mi történik az abszolút gonosz szimbólumával, ha használatba veszik? Vajon nem nyugati kollektivitások kulturális traumái milyen viszonyban vannak a holokauszttal? Egyáltalán, képesek-e egyetemes politikai moralitás kifejtésére?

Levy és Sznajder megválaszol néhányat e kérdések közül, melyeket Alexander csupán felvet tanulmánya végén. Megközelítésük a késő- illetve második modernitás és a globalizáció szociológijára, elsősorban Ulrich Beck munkásságára¹⁶ épít. A globális korban a társadalmak, csakúgy,

15 Jeffrey C. Alexander, *Trauma: A Social Theory* (Cambridge: Polity, 2012), 6-31.

16 Ld. 5. lábjegyzet, illetve Ulrich Beck, *Mi a globalizáció?* (Szeged: Belvedere Meridionale, 2005).

mint a társadalomelmélet, számos kihívással szembesül, amelyek között a társadalom és a kultúra térbeliségének átalakulása kitüntetett helyet foglal el. A nemzeteken átívelő közösségi formáknak, állítják a szerzők, az emlékezet sajátos és történetileg új formája felel meg, amit kozmopolitának neveznek. A fogalmat hangsúlyozottan megkülönböztetik a homogenizációtól: a kozmopolita emlékezet a globális és a lokális interakciójának következménye. Más szavakkal, minden országban, illetve lokális kontextusban kicsit mást jelent a holokauszt. Az emlékezet globalizációja tehát abban ragadható meg, hogy a múlt jelentéseinek helyi kialakításában, fenntartásában és átadásában földrajzilag távoli érzékenységek játszanak szerepet. Levy és Sznajder központi állítása szerint e globális érzékenység alapját a holokauszt emlékezete teremti meg. Ezt empirikusan három ország, az Egyesült Államok, Izrael és Németország háború utáni holokauszt-reprezentációjának történetén bizonyítják. Három korszakot különböztetnek meg. A háborút követő időszakot szerintük különböző okokból, de mindhárom országban a holokauszt elhallgatása jellemezte. Változást a hatvanas évek hozott, a nyolcvanas évekig terjedő második szakaszban alakult ki a holokauszt ikonográfiája. Ebben az időszakban a holokauszt emlékezete generációs váltáson esik át, rohamos növekedésnek indul a historiográfiája, és megjelennek első popkulturális reprezentációi is. A hidegháború utáni időszakban intézményesült a normatív holokauszt-emlékezet, amelynek kitüntetett epizódja a koszovói NATO-beavatkozás, amit a zsidó népirtásra történő explicit hivatkozás igazolt. Levy és Sznajder azzal a folyamattal is foglalkozik, amely során a holokauszt emlékezete a konstruálódó európai identitásnarratíva központi elemévé vált. A szerzők egyaránt vizsgálják a társadalmi cselekvők, elsősorban szervezetek és egyének, illetve a kulturális szükségletek szerepét ebben az átalakulásban. Ami az utóbbit illeti, érvelésük szerint a holokauszt kozmopolita emlékezete a hidegháború utáni ideológiai vákuumban, illetve a globalizációval együtt járó általános elbizonytalanodásban az emberiség számára az egyetemes önazonosság mércéjévé válik. Új, globális értékrend alakul ki, amelyet a nemzeti döntéshozatal csökkenő szerepe és a kozmopolita emlékezet tesz lehetővé, illetve a területiségtől független igazságszolgáltatás intézményesít. Az egyetemes morális értékrend a szerzők szerint az emberi jogokban intézményesül, amelynek a kozmopolita emlékezet kulturális alapját képezi. Levy és Sznajder az áldozati szerep általánossá válásában a kozmopolita emlékezetben rejlő potenciált látja a másik szenvedésének és múltjának kölcsönös elismerésére.

Aleida Assmann az előbbi két tanulmány főbb állításaira reflektál. Egyfelől elismeri, hogy a holokauszt emlékezete túllép eredeti történelmi kontextusán, másfelől az egyetemessé válás, illetve a globalizálódás negatív hatásaira igyekszik felhívni a figyelmet. Talán legfontosabb megállapítása az univerzális és a globális fogalmak közötti különbségtétel. A német kultúrakutató azt az álláspontot képviseli, amely szerint a térbeli közelség és az időbeli érintettség hitelesebbé teszi az emlékezetet, és fordítva, a kontextusától elvált, általánosított emlék hiteltelen. Bár elismeri a közös emlékezet kialakításának szükségességét (elsősorban európai szinten), az egységes múltreprezentációban

rejlő veszélyre figyelmeztet, mondván az felülírja a helyszíneihez és résztvevőihez kötött történelmi emlékezetet. Más szóval felejtéshez vezet. Hogyan értékelhető, teszi fel például a kérdést, hogy az Egyesült Államokban a diákok az amerikai történelem részeként tanulják a holokausztot? Mégis, Assmann számba veszi a holokauszt-emlékezet határokon átvélő jelentőségének forrásokonyveit. Először is, a holokauszt elgondolható történelmi traumaként: mint valós esemény, amely eredendően transznacionális volt. Másodsor, nemzeteken átvélő politikai szövetségként. Itt az 1999-ben megalapított, a holokauszt oktatását, emlékezetét és kutatását célzó nemzetközi együttműködést elősegítő munkacsoport (ITF) példáját hozza fel. Ebben az esetben, mondja Assmann, az egységesített holokauszt-reprezentáció nemzethatárokon átvélő átadása politikai döntés következménye, amely az absztrakt emlékezettel kapcsolatos korábbi kritikáján túl azzal a veszéllyel is fenyeget, hogy a Nyugat hegemonikus eszközeként jelenik meg a világ egyéb részein Harmadsor, a holokauszt egyetemes normaként ragadható meg, ide sorolja Alexander és a Levy – Sznajder szerzőpáros munkásságát. Negyedsor globális ikonként, amelyet képek közvetítenek a tömegmédiában. Assmann azon a véleményen van, hogy egyetemes normaként és globális ikonként a holokauszt emlékezete olyannyira elszakadt a történelmi gyökereitől, hogy lényegében bármilyen célra felhasználható. Így például egyáltalán nem szükségszerű, hogy az emberi jogok érvényesítését szolgálja a holokausztra történő hivatkozás: sokszor visszaélnek vele, és a saját tettek legitimálására használják.

Hogyan válnak ikonikussá a holokausztot ábrázoló fotók, hogyan történik felhasználásuk, és milyen következményekkel jár mindez a múltbeli eseményről, illetve az önmagunkról alkotott képünk alakulására? Marianne Hirsch híres, az utóemlékezet fogalmát ismertető tanulmányában ezekre a kérdésekre keresi a választ. Abból az ellentmondásból indul ki, hogy bár a holokauszt a történelem vizuálisan egyik legalaposabban dokumentált eseménye, a képek használatának kiterjedése helyett azt tapasztaljuk, hogy az eseményt megjelenítő ugyanazon néhány emblematikus kép ismétlődik folyamatosan (mint amilyen az auschwitzi tábor „Arbeit macht frei” feliratú kapuja, vagy a hullákat toló buldózer fotója – amelyről a legtöbbször ki sem derül, hogy Bergen-Belsenben készült a tábor felszabadításakor). A képek ikonikussá válása többek között abban nyilvánul meg, hogy immár radikálisan eltérő módon értelmeződnek, mint készítésük és eredeti fogadtatásuk kontextusában. Vajon klisékké válnak ezek a képek, melyek eltávolítanak a holokauszttól, vagy pedig elősegítik az emlékezést? A képek folytonosan ismétlődő jelenlétére az utóemlékezet fogalma ad magyarázatot. Az utóemlékezet szűk értelemben a traumát túlélők gyermekeinek a szüleik tapasztalatához fűződő viszonya. A szülői tapasztalat egyfelől közvetített, hiszen nem a személyes megélésen alapul, másfelől jelentősége rendkívül meghatározó az önazonosságban, akár a saját tapasztalatokat is felülírja. Tágabb értelemben, elméleti modellként, minden emlékezet utóemlékezet, hiszen kulturálisan közvetített, amely távolról sem korlátozható a holokausztra. A családi átörökítésre sem, teszi hozzá Hirsch, hiszen a képeken keresztüli

azonosulás révén általánosabb jelentőségre tesz szert. Az irodalomtudós úgy fogalmaz, hogy az utóemlékezet visszamenőleges szemtanúság, amely révén mások traumatikus tapasztalata saját emlékként élhető meg.

A lényegi problémát az ismétlődésnek, mint a múlthoz fűződő viszony egyik alapformájának a megítélése jelenti. Az ismétlődésnek saját fogalomtörténete van, amely megírásra vár. A közvetlenül a háborút követő időszakban a múlt megismétlődésének megakadályozását célzó morális imperatívusz általános volt, korántsem korlátozódott a zsidó népirtásra. A holokauszt-emlékezet kanonizálódásával azonban e kettő összeforrt, és kiegészült a trauma ismétlődésének pszichoanalitikus felfogásával. A holokauszt eszerint társadalmi szinten is traumaként ismétlődik mindaddig, amíg át nem esik a feldolgozás valamilyen formáján. Míg Alexander a traumadrámához való, kulturális szükségletekből fakadó visszatérésként értelmezi az ismétlődést, Hirsch számára a kérdés a holokausztképek ismétlődésének következményeként merül fel: lehet-e felszabadító hatása a képeknek? Másképpen fogalmazva, megakadályozható-e, hogy a kényszeres ismétlődés révén a képek újratraumatizáljanak? A holokauszt fotódokumentumainak többsége az elkövetők perspektívájából készült: vajon dehumanizál-e a képek ikonikus ismétlődése? Hirsch megállapítja, hogy a képek a nézés traumáját ismétlik, azonban az újrahasznosítás, az újkontextualizálás, a szent és sérthetetlen aura megtörése révén a feloldozás, a jótekonny felejtés (ami azonos a jótekonny emlékezettel) szolgálatába állíthatók. Írását művészeti stratégiák bemutatásával zárja. Így Art Spiegelman *Maus* című képregényével, amelyben a szerző újrarajzolja a holokauszt majd mindegyik ikonikus fotóját. Az így megjelenített képek mindenki számára felidéznek a kánont, és lehetővé teszik a közös „emlékezést”, ugyanakkor a rajzolás az ismétlődés eltérítésével újrajelöli a képeket: a rajz nem a fénykép reprodukciója, hanem a kép rekonstrukciója. Ezt a stratégiát pedig éppen az a távolság teszi lehetővé, amely egyfelől az ikonikus kép és az ábrázolt történeti múlt, másfelől a megjelenített múlt és a reprezentáció alanya között húzódik.

A kötet második részének utolsó írása történeti idő és tér problematikáját a korábbiaktól eltérően veti fel. James Young a berlini Zsidó Múzeum létrehozása és építészeti kialakítása körüli kérdésekkel foglalkozik. Az első alapvető kihívás: mi a kulturális értelemben vett helye a zsidó múltnak az egykori birodalmi fővárosban? A múzeum elhelyezése és térbeli kialakítása óhatatlanul választ ad erre a kérdésre. Nem véletlen, hogy Young foglalkozik a zsidó múltat bemutató majdani intézmény elhelyezése körüli vitákkal, amelyek kulcskérdése az volt, hogy a Zsidó Múzeum a város történetét bemutató Berlin Múzeum részeként, vagy önálló intézményként-épületként épüljön-e meg. Egy második alapvető kihívás magából a pályázati kiírásból következett: hogyan lehetséges egyszerre megjeleníteni a város és a zsidók közös történetét, illetve a zsidóság átütő hiányát? A pályázati kiírás nyilvánvalóvá tette, hogy a berlini zsidók elválaszthatatlan részét képezik a város múltjának, ugyanakkor azt is, hogy elűzésük és meggyilkolásuk jóvátehetetlen. Young megfogalmazásában tehát arra a kérdésre kellett választ adni, hogy miképpen lehet lefedni

egy nyílt sebet anélkül, hogy begyógyítanánk azt. Egy harmadik kihívás pedig abban állt, hogy a dilemmára, hogy hogyan lehet annak betöltése nélkül reprezentálni a hiányt, építészeti megoldást kellett találni. Az emlékművek szenvedélyes kritikusaként Young leplezetlen elismeréssel elemzi Daniel Libeskind nyertes pályázatának koncepcióját és megvalósulását. Ebben ugyanis nyoma sincs a kőbe véssett jelentések örökkévalóságába vetett hitnek, az állandóság és folytonosság rögzítése iránti vágynak. Értelmezésében az építész az üresség és a nem-megérkezés épületét alkotta meg. Young a szóban forgó többszörös tér-idő problematikát a freudi kísérteties fogalmával ragadja meg:¹⁷ valami, ami az elfojtás révén rejtve maradt, de mégis előtérbe kerül. Olyan kronotoposzról¹⁸ van szó, amely az otthon és az otthontalanság, az azonosság és az idegenség szürke zónáját az időbeli visszatérés kontextusában fogalmazza meg. Young szerint a zsidó múlt Németország számára egy valaha ismerős dolog idegenségeként, és az idegen ismerős azonosságaként van jelen, a korábban eltemetett múlt újra megjelenéseként.

1945 után...

A kötet harmadik részébe olyan írások kerültek, amelyek a második részben bemutatott nyugati, a holokaust emlékezetéhez kapcsolódó diskurzus egyes alapfeltevéseit kérdőjelezi meg, mintegy e diskurzuson belülről. A holokaust egyediségének és egyetemességének tézisért, illetve az azzal kapcsolatos versengő fellépéseket helyezi új megvilágításba Michael Rothberg tanulmánya, amely az általa kidolgozott elméleti modellt alkalmazza egy olyan esetre, amelyben a holokaust emlékezete, annak ikonikus képi ábrázolásain keresztül, azonos keretbe helyeződött Izrael Gáza övezet elleni, 2008 decembere és 2009 januárja közötti offenzívájának reprezentációival. Azt a vitát elemzi, amelyet egy amerikai szociológus professzor egyetemi hallgatóinak kiküldött e-mailje robbantott ki, amelyben kijelentette, hogy „Gáza Izrael Varsója”. Rothberget az a kardinális kettős probléma foglalkoztatja, hogy miképpen kerülhető ki az emlékezetek egymást kizáró versengése, illetve elméletileg hogyan helyettesíthető az emlékezetpolitikai küzdelmeket kizárólag versengésként értelmező paradigma. Összefüggésbe lehet-e hozni a holokaust emlékezetét a gyarmatosításával anélkül, hogy egyik oldalról a relativizálás, a másíkról pedig a kisajátítás vádjá hangozzon el? A Rothberg által többirányú emlékezetnek nevezet megközelítés az emlékezeti formák átadására, elsajátítására, felhasználására, az emlékezetek kölcsönhatásaira helyezi a hangsúlyt. Lényeges állítása, hogy a holokaust-emlékezet konstrukciója nem légüres térben, hanem egy olyan történeti kontextusban vette kezdetét, amelyet a dekolonizációs küzdelmek jellemeztek. Így a két emlékezettörténeti folyamat elválaszthatatlan egymástól. Ha elvetjük azt az értelmezést, amely a transznacionális emlékezeti tér működésében a holokaust-emlékezet egyetemessé válását látja,

17 Sigmund Freud, „A kísérteties,” in *Sigmund Freud művei. Művészeti írások*, szerk. Erős Ferenc (Budapest: Filum Kiadó, 2001).

18 Vö. Mihail Mihajlovics Bahtyin, „A tér és az idő a regényben,” in: Uő, *A szó esztétikája* (Budapest: Gondolat, 1976), 257-302.

amellyel bárki azonosulni képes, felmerülnek az összevetésnek és a transznacionális emlékezeti kölcsönhatások megítélésének égető problémái. Rothberg célja hozzájárulni az összehasonlítás etikai kódexének kialakításához, amely alapján különbséget lehet tenni a termékeny, illetve a versengéshez és a másik szenvedésének trivializálásához vezető emlékezeti kölcsönhatások között. A helyénvaló összehasonlítás elkerüli az olyan, a kizáráson és a versengésen alapuló összevetéseket, mint amilyen az a kulturális kalkulus, amely a szenvedés mértékét az áldozatok számán méri le. Sokkal inkább az elismerés és a szolidaritás az alapja, azonban oly módon, hogy ezt az alapot nem a homogén és depolitizált emberi szenvedés közössége teremti meg. Rothberg egy olyan elméleti stratégia kidolgozását kísérli meg, amely kilép az egymást kizáró dichotómiák diszkurzív logikájából, amely szerint például Izrael kritikája a palesztinok támogatását és antiszemitizmust jelent. A közvetlenül a háborút követő időszak tanulmányozása a holokausztal foglalkozó kutatások egyik új és rendkívül izgalmas irányzata, amely a témával kapcsolatos néhány alapvető, axiomatikus elképzelés újragondolására készlet. Ezek egyike szűkebben a holokauszt emlékeztörténetének korszakolásával, tágabban magával a holokauszt fogalmával és kutatásának módszertanával kapcsolatos. David Cesarani angol történész itt közölt tanulmánya 2012-ben jelent meg az általa Eric J. Sundquisttel közösen szerkesztett, *A holokauszt után. A hallgatás mítoszának megkérdőjelezése* című tanulmánykötet¹⁹ első írásként. Cesarani a holokauszt historiográfiáján mutatja be, hogy a tények megcáfolják azt az egyébként széles körben elfogadott elképzelést, amely szerint a háború után (egészen a hatvanas-hetvenes évekig) a holokauszt túlélői hallgatásba burkolódtak. E „mítosz” több változatban él, melyek közül a legfontosabb talán az, amelyik az újjáépítés elsődlegességére, illetve amelyik a traumára helyezi a hangsúlyt. Előbbi a (holokauszt tapasztalata által meghatározott) zsidó identitás kulturális jelentőségének különböző okokkal magyarázható háttérbe szorulásával, míg utóbbi a traumatizált túlélők beszédre való képtelenségével magyarázza a feltételezett hallgatást. Cesarani elsőként a zsidó történelmi dokumentációs erőfeszítéseket veszi sorra, amelyek már 1943-44-ben megindultak (ez egyébként jól mutatja, mennyiben korlátozza a probléma megértését, ha kizárólag *emlékezetként* fogalmazzák meg). Lenyűgöző méretű és lendületű, nemzetközi vállalkozásról van szó, amelyet talán a francia dokumentációs központ meghívására Párizsban 1947 végén megrendezett konferencia példáz a legjobban. A zsidó katasztrófa szisztematikus nemzetközi együttműködésen és a legkorszerűbb történettudományi módszereken alapuló dokumentálását és történetírását célul kitűző rendezvényen összesen harminckét küldött vett részt tizenhárom különböző ország zsidó történelmi bizottsága képviselőiben. A holokauszt diszkurzív történetének jelentőségére hívja fel a figyelmet, hogy a résztvevők csak abban tudtak megegyezni, hogy a közös munkának a zsidó ellenállás történetére kell hangsúlyt fektetnie – még a használt nyelvvel kapcsolatban

19 David Cesarani, Eric J. Sundquist, ed., *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence* (London, New York: Routledge, 2012).

sem jutottak egyezésre. A későbbi negyven év távlatában is páratlan nemzetközi történetírási vállalkozás vége, illetve a zsidó történelmi bizottságok szétesése, hangsúlyozza Cesarani, sokkal inkább a körülmények, mint az önkéntes vagy kényszerű hallgatás eredménye volt. Az óriási, számos ország archívumaiban rendkívül szétszórót állapotban megőrzött anyag szisztematikus feldolgozása jóval hosszabb időt igényelt volna (hozzá kell tennünk, hogy a források és az együttműködők soknyelvűsége, illetve egy kiválasztott nyelv presztízse jóval bonyolultabbá tette a nyelvi problémát az akut kommunikációs nehézségeknél).

Cesarani részletesen foglalkozik a holokauszt-kutatás által szintén a kánonon kívülre szorított memoárokkal, beszámolókkal, tanúvallomásokkal. Nem csak e kiadványok mennyisége megdöbbentő, hanem gyors nemzetközi keringése is. E forrásanyag mellőzésére nem tűnik elégséges magyarázatnak, hogy nem angol nyelven, illetve „rossz helyen” jelentek meg, hiszen az 1945 és 1950 között angolul megjelent kiadványok sem kerültek be a kutatási érdeklődés homlokterébe. Hasonló sors jutott a „holokauszttal” orvosi katasztrófaként foglalkozó beszámolóknak és jelentéseknek, de a cionizmussal kapcsolatos (nemzetközi) vitáknak is, amelyek azáltal, hogy a zsidók európai pusztulását összefüggésbe hozták a zsidó állam szükségességével, nyilvánosságot biztosítottak a közelmúlt eseményeinek.

Mi lehet a magyarázata, hogy ezek a – Cesarani által első hullámnak nevezett – rendkívüli erőfeszítések kívül maradtak a historiográfiai, és tágabban a kulturális kánonon? Illetve fordítva: hogyan történt, hogy előtérbe kerültek? A szerző szerint a hidegháború intézményesülése döntő szerepet játszott nem csak az első hullám társadalmi kapcsolatainak szétszakadásában, hanem az NSZK szövetségessé válásával a németekről kialakított kép megváltozásában is. Ezen kívül az 1950 körüli elcsendesedést Cesarani egyenesen annak tudja be, hogy a memoár-írók, történészek, írók és újságírók túl jó munkát végeztek a közelmúlt katasztrófájának tudatosításában, ráadásul sokszor nyers, horrorisztikus hangnemben. Olyan mértékben gyarapodott a szóban forgó irodalom, hogy képtelenség volt lépést tartani vele. Mindehhez egy érzékszaladás is hozzájárult: az intézményesülő holokauszt-historiográfia eltekintett az első hullám eredményeitől, ezért általánosan elfogadott ténnyé vált az illúzió, hogy a közvetlenül a háborút követő időszakot a hallgatás jellemezte.

Az első hullám előtérbe kerülésében paradox módon a holokauszt-paradigma kanonizálódása játszott közre, különösen a személyes tanúságtétel kulturális felértékelődése az 1960-as évektől. Az ezek iránti tudományos érdeklődést nagy részben az *oral history* boomnak köszönhetjük, amely a nyolcvanas évektől a holokauszt-kutatásban is éreztette a hatását, amely addig az írott, statisztikai, „adatszerű” forrásokat részesítette előnyben. Míg korábban a történészek nem megbízható, „szubjektív” történeti forrásokként tolhatták félre a memoárokat és a sokszor történettudományi képzettséggel nem, személyes érintettséggel annál inkább rendelkező autodikták által végzett dokumentációkat, a tanúságtételek felértékelődése idővel ráirányította a

figyelmet a korai beszámolókra. És persze a lényeges különbségekre, amelyek e korai, változatos zsáner darabjait elválasztják a későbbi, szalagon, majd digitálisan rögzített visszaemlékezésektől. Felmerül az a kérdés is, hogy milyen stratégiákkal tartották figyelmen kívül a kutatók az első hullám eredményeit? Egy jellegzetes érv szerint e beszámolók szerzői sokszor „elrejtik” zsidó identitásukat, illetve beszámolójukban eltitkolják a zsidó jelenlétet. Cesarani szerint a szándékos elhallgatás vagy a trauma miatti beszédképtelenség helyett ennek oka egyszerűen az volt, hogy e tanúságok olyan történeti kontextusban keletkeztek, amelyben nem tekintették a zsidó népirtást a háború központi elemének. Sok esetben pedig azért maradt rejtve a zsidóság, teszi hozzá, mert a zsidó szenvedés nyilvánvaló volt a köztudatban, ezért nem kellett utalást tenni rá. Az elhallgatás-hipotézis egyik sajátos változata szerint az antifasiszta ideológia elrejteti, vagy egyenesen elnyomja a zsidó identitást – ezért nem is érdemes foglalkozni az ebben a keretben megszólaló üldözöttek beszámolóival (a kelet-európai változat, mintegy az államszocialista rezsim ideológiai örökségeként, hajlamos azonosítani az antifasizmust a kommunizmussal, ami végérvényesen hitelteleníti az előbbi). Ahogy Cesarani Pieter Lagrou történészt idézve hangsúlyozza, a háború után a legtöbb túlélő nem zsidósága vagy üldöztetése elismerésére vágyott, hiszen éppen ezek ellenére maradt életben.

A „hallgatás mítoszának” leleplezése a holokauszt- és a zsidóidentitás-fogalom újragondolására, illetve történeti vizsgálatára sarkall. Így a retrospektív megközelítés kiegészítésének szükségére hívja fel a figyelmet, hogy a holokauszt, amit ma értük e fogalom alatt, elvéve szerepel ebben a gazdag, változatos, és szisztematikusan még alig kutatott forrásanyagban. A hallgatás általánosan elfogadott hipotézise sokszor annak köszönhető, hogy a mai, később kialakult kulturális paradigma holokauszt-fogalmát és identitás-felfogását kéri számon egy korábbi korszak megszólalásain

A kötet utolsó tanulmánya egyszerre keretezi a kiadványt, és nyújt kitekintést abból. Régine Robin-Maire kanadai-francia történész, szociológus, író esszéje Henry Rousso tanulmányához hasonlóan a múlthoz fűződő viszony modalitásait teszi kritikai elemzés tárgyává. Jóllehet nem kifejezetten a holokauszt-emlékezet kérdésével foglalkozik, az általa az emlékezet csapdáinak nevezett mechanizmusok szorosan kapcsolódnak annak globális jelentőségűvé válásához. Robin-Maire álláspontja szerint az áldozati perspektíva általánossá válása korántsem záloga a megbékélésnek és a szolidaritásnak, sokkal inkább arra ad lehetőséget, hogy az „áldozattá váló emberiség” megfeleldkezhessen az elkövetőkről, és ezáltal kiegyenlítse, elmossa a történelmi felelősség különbségeit. Robin továbbá a holokauszt emlékezete körüli normatív diskurzus (hogyan kellene a társadalmaknak megküzdenniük, megbékélniük, szembenézniük, stb. a múltjukkal) helyett az emlékezetet a múlthoz fűződő stratégiai társadalmi viszonyként értelmezi, és leíró módon elemzi. Azaz nem hátrítást, szemhunyást, elfojtást lát, hanem a múlttól való szabadulást, a múlt feletti küzdelem kísérleteit – ami persze korántsem jelenti, hogy helyesli azokat.

Talán a legreménytelenebb Robin-Maire által leírt csapdahelyzet, hogy *par excellence* politikai küzdelmek a múlt antropológiai olvasata és a mindent és mindenkit magával ragadó áldozatiság révén elveszítik politikai-ideológiai színezetüket és jelentőségüket. Mi lehet a közös nevezője az európai azonosságot megalapozó közös történelemnek, amelyet végletesen szétszabdaltak a 20. század forró és hideg háborúi? Úgy tűnik, Európa a pusztá emberi szenvedés közösége mellett tette le a voksát. A szerző gondolatmenete szerint az emlékezetszabályok burjánzása felejtéshez vezet, ami a múlttól való elszakadás révén az emlékezet még nagyobb tobzódásával jár együtt. Lehet, hogy az emlékezet fogalma helyett, amely mindig feltételezi a múlt, „automatikus” hatását a jelenre, valóban helyesebb lenne egyszerűen politikáról beszélni. Akárhogy is, a kötet tanulmányai nem csak arra hívják fel a figyelmet, hogy a múlt körüli politikai küzdelmek közege radikálisan átalakult az elmúlt évtizedekben, hanem arra is, hogy a múlt reprezentációjának történeti megközelítése elengedhetetlen a változás megértéséhez. Ráadásul Magyarországon, nem tekintve Koselleck fogalomtörténetét,²⁰ ez idáig még nem honosodott meg kellő mértékben az emlékezettörténeti megközelítés.²¹

20 Reinhart Koselleck, *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája* (Budapest: Atlantisz, 2003).

21 A hazai emlékezetkutatásról nemzetközi kontextusban ld. Ferenc Laczó, Máté Zombory, „Between Transnational Embeddedness and Relative Isolation: the moderate rise of memory studies in Hungary,” *Acta Poloniae Historica* 106 (2012): 99-125.